

DOI

УДК 94(477.84)»18»:614.841

Світлана Коржик (м.Летичів)

магістр державного управління,

голова Летичівської районної територіальної

організації НСКУ

E-mail: kapelka2502@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6240-124>

Вогняні катастрофи Летичева: пожежі XIX століття та їхні наслідки для міста

У статті комплексно досліджуються руйнівні пожежі, що спіткали місто Летичів Подільської губернії протягом XIX століття, та аналізується їхній багатогранний вплив на урбаністичний, архітектурний та соціально-економічний розвиток міста. Спираючись на детальний аналіз архівних документів, авторка реконструює картину масштабних вогняних катастроф, зокрема пожеж 1835, 1854 та 1858 років, які завдали значної шкоди як житловій забудові, так і важливим сакральним та адміністративним об'єктам.

Дослідження висвітлює передумови високої вразливості Летичева до пожеж, пов'язані з переважанням щільної дерев'яної забудови із солом'яними дахами та відсутністю ефективних засобів пожежогасіння на той час. Детально розглядаються конкретні наслідки кожної великої пожежі: кількість зруйнованих будівель (92 у 1854 р., 68 у 1858 р.), знищення православної Свято-Успенської церкви, пошкодження римо-католицького костелу, втрата адміністративних приміщень (повітового суду, дворянської опіки, поліції) та важливих архівних документів, що ускладнювало управління містом та вирішення майнових питань.

Окрему увагу приділено впливу пожеж на промисловий сектор Летичева. Аналізуються випадки загорянь на скляному та пивоварному заводах графа Моркова (зокрема, пожежа 1866 р. на Варенецькому заводі та підпал пивоварні в Залетичівці 1871 р.), а також на цегельному заводі купця Грінберга (Грінкеля) (підпал 1871 р.). Досліджуються потенційні причини цих пожеж, включаючи недотримання норм безпеки, випадковості та ймовірні навмисні підпали, що виникали на тлі гострої економічної конкуренції між підприємцями.

Стаття простежує, як серія вогняних катастроф стимулювала зміни у містобудівній політиці та архітектурних підходах. Зазначається поступовий перехід до використання більш вогнестійких матеріалів (камінь, цегла), реорганізація міського простору через розширення вулиць та створення відкритих площ, що відображено, зокрема, у плані міста 1865 року. Також аналізується розвиток системи протипожежної безпеки у другій половині століття: організація пожежної дружини з обладнанням, впровадження газового освітлення, облаштування водозабірних колодязів, заборона використання легкозаймистих покрівельних матеріалів та поява страхових товариств.

На завершення авторка підсумовує, що попри взяті заходи та спроби відновлення, часті й руйнівні пожежі стали одним із ключових факторів, що сприяли економічному занепаду Летичева в XIX столітті, призводячи до матеріальних збитків, відтоку населення та гальмування промислового розвитку. Дослідження підкреслює складну взаємодію між стихійними лихами, особливостями міської інфраструктури, соціально-економічними процесами та конкурентною боротьбою в історії міста.

Ключові слова. Летичів, пожежі XIX століття, міська забудова, архітектурні зміни, урбаністичні трансформації, соціально-економічний розвиток, архівні документи, Подільська губернія.

Svitlana Korzhyk, (Letychiv)
Master of Public Administration
Head of the Letychiv District Territorial Organization
organization of the NECU
E-mail: kapelka2502@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6240-1248>

Fiery Catastrophes of Letychiv: Century Fires and Their Consequences for the City

The article comprehensively examines the devastating fires that struck the city of Letychiv, Podillia province, during the nineteenth century and analyzes their multifaceted impact on the city's urban, architectural, and socioeconomic development. Based on a detailed analysis of archival documents, the author reconstructs the picture of large-scale fire disasters, in particular the fires of 1835, 1854, and 1858, which caused significant damage to residential buildings, as well as important sacred and administrative objects.

The study highlights the prerequisites for Letychiv's high vulnerability to fire, which were related to the prevalence of dense wooden buildings with thatched roofs and the lack of effective fire extinguishing equipment at the time. The specific consequences of each major fire are analyzed in detail: the number of destroyed buildings (92 in 1854, 68 in 1858), the destruction of the Orthodox Holy Dormition Church, damage to the Roman Catholic Church, the loss of administrative buildings (county court, noble guardianship, police) and important archival documents, which complicated the management of the city and the resolution of property issues.

Special attention is paid to the impact of fires on the industrial sector of Letychiv. The cases of fires at Count Morkov's glass and brewery factories (in particular, the 1866 fire at the Varenets factory and the 1871 arson of the brewery in Zaletychivka), as well as at the brick factory of the merchant Greenberg (Grinkel) (arson of 1871) are analyzed. Potential causes of these fires are explored, including non-compliance with safety standards, accidents, and possible deliberate arson, which occurred against the backdrop of intense economic competition between entrepreneurs.

The article traces how a series of fire disasters stimulated changes in urban planning policy and architectural approaches. The article notes the gradual transition to the use of more fire-resistant materials (stone, brick), the reorganization of urban space through the widening of streets and the creation of open spaces, which is reflected, in particular, in the city plan of 1865. The author also analyzes the development of the fire safety system in the second half of the century: the organization of a fire brigade with equipment, the introduction of gas lighting, the arrangement of water intake wells, the prohibition of the use of flammable roofing materials, and the emergence of insurance companies.

Special attention is paid to the impact of fires on the industrial sector of Letychiv. The cases of fires at Count Morkov's glass and brewery factories (in particular, the 1866 fire at the Varenets factory and the 1871 arson of the brewery in Zaletychivka), as well as at the brick factory of the merchant Greenberg (Grinkel) (arson of 1871) are analyzed. Potential causes of these fires are explored, including non-compliance with safety standards, accidents, and possible deliberate arson, which occurred against the backdrop of intense economic competition between entrepreneurs.

In conclusion, the author concludes that despite the measures taken and attempts at restoration, frequent and destructive fires were one of the key factors contributing to the economic decline of Letychiv in the nineteenth century, resulting in material damage, population outflow, and slowing down industrial development. The study emphasizes the complex interaction between natural disasters, urban infrastructure, socio-economic processes, and competition in the city's history.

Key words: Letychiv, nineteenth-century fires, urban development, architectural changes, urban transformations, socio-economic development, archival documents, Podillia province.

Постановка проблеми в статті полягає у дослідженні значного та руйнівного впливу великих пожеж XIX століття на місто Летичів Подільської губернії. Зокрема зазначено, що пожежі були однією з найбільших загроз для міст у XIX столітті, особливо для таких, як Летичів, де переважала дерев'яна забудова та були відсутні ефективні засоби гасіння. Кожна така пожежа завдавала непоправних збитків, руйнуючи інфраструктуру та кардинально змінюючи архітектурний вигляд і соціально-економічну ситуацію мешканців. Численні пожежі ще більше ускладнювали економічне та соціальне середовище, та стало значним чинником занепаду міста, оскільки воно не могло ефективно відновлюватися після кожного лиха.

Методологія дослідження базується на історичному, статистичному, порівняльному, хронологічному, логічному методах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми досить невелика, оскільки містечко Летичів, хоча і був повітовим центром, але в XIX столітті втратив свою минулу значимість та її рівень соціально – економічного розвитку був не значним. Тому дослідників, які б його досліджували, не багато, але вони достатньо відомі в українській історіографії: Павло Чубинський, який досліджував Поділля в контексті народних звичаїв, обрядів, пісень та соціального життя. У своїх етнографічних експедиціях приділив увагу і Летичеву. Польський історик і письменник Антоній Ролле, який досліджував історію Поділля та Волині. У його працях можна знайти згадки про історію Летичева, адже він аналізував вплив польської шляхти на регіон. В історичних дослідженнях Михайла Грушевського (зокрема в багатотомній «Історії України-Руси») можна знайти згадки про історію Летичева. Польський і російський етнограф, мовознавець та історик Ян Бодуен де Куртене, який займався досліджен-

ням українських регіонів, включно з Поділлям, зокрема, цікавився історією міст і мовними особливостями регіону. Український історик, археограф та етнограф Володимир Антонович згадує історичні події, що стосуються Поділля, включно з Летичевом. Із сучасних дослідників, історію містечка Летичів періоду XIX ст. досліджували Баженов Л.В.¹, Геринович В.О.², Лукін В.М.³, Михайлик А.О.⁴, Муляр А.М.⁵, Єсюнін С.М.⁶, Прокопчук В.С.⁷, та інші.

Формулювання цілей статті полягає в тому, щоб дослідити великі пожежі, що трапилися в місті Летичеві Подільської губернії у XIX столітті, та проаналізувати їхній вплив на міський простір, архітектуру й соціально-економічний розвиток міста.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У XIX столітті пожежі становили одну з найсерйозніших загроз для міського життя, і Летичів у Подільській губернії не був винятком. Його вразливість посилювалася через специфіку забудови, де домінували дерев'яні споруди, а також через брак ефективних засобів пожежогасіння. Внаслідок цього масштабні пожежі завдавали місту непоправних збитків, щоразу руйнуючи інфраструктуру, кардинально змінюючи архітектурне обличчя Летичева та погіршуючи соціально-економічне становище його мешканців.

Ця перманентна загроза вогняних катастроф накладалася на вже існуючу глибоку кризу. Ще на початку XIX століття Летичів переживав виражений економічний та соціальний занепад, настільки очевидний, що привертав увагу найвищих посадовців імперії. Яскравим свідченням цього є доповідь Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова від 18 вересня 1839 року. У ній він не лише констатував жалюгідний стан міста – малонаселеність, бідність жителів, майже повну відсутність промисловості, – але й пропонував

¹ Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: історіографія, біобібліографія : матеріали / Л. В. Баженов. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.

² Геринович В. О. Карта найважливіших місцевостей з історії українського народу X–XX ст. (Розмір 1: 7,400.000) // Б. Барвінський. Коротка історія українського народу (з 21 образками і 1 картою). Л., 1922. 126 с.

³ В. Лукін. Летичев // 100 єврейських містечок України. Випуск 1. Подолія. Ієрусалим. 1997, 256 с.

⁴ Михайлик А.О., Баженов Л.В. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861 – 1914 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня «Рута», 2016. 286 с.

⁵ Муляр А.М. Летичівський повіт Подільської губернії у пореформений період (1862–1872 рр.): особливості демографічного та соціально-економічного розвитку [Електронний ресурс] // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». 2023. № 2. С. 11-17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2023_2_4.

⁶ Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія. Хмельницький, 2015. 336 с.

⁷ Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність : [монографія]. К. : Рідний край, 1995. 204 с.

перенести адміністративний центр повіту до Меджибожа. За його свідченням, у Летичеві залишалось лише кілька кам'яних будівель (одна адміністративна та декілька приватних), а тюремний замок та колишній католицький монастир перебували у крайньому запустінні⁸.

Відсутність базової інфраструктури – промислових об'єктів, аптек, млинів – підкреслювала глибоку економічну депресію Летичева. Цей занепад поглиблювався частими пожежами, які нищили існуючі споруди. Не маючи ефективних засобів боротьби з вогнем та можливості швидко огов'ятись від руйнувань, місто дедалі більше занепадало, а пожежі стали одним із ключових факторів цієї деградації.

Відлік масштабних пожеж Летичева у XIX столітті, підтверджених документально, розпочинається з катастрофи 1835 року, яка стала провісником цілої низки подібних лих. Згідно з архівними даними, тоді понад 25 родин втратили житло. Вогонь поширювався блискавично через щільну, переважно дерев'яну забудову тогочасного міста, охоплюючи цілі квартали та знищуючи будинки, господарські споруди й майно мешканців.

Особливо відчутних збитків зазнали райони, де компактно проживала єврейська громада Летичева. Про це свідчить спеціальний документ того часу – «Список летичівських погорільців 1835 року», який влада склала для фіксації осіб, що звернулися по допомогу. У цьому офіційному переліку було зареєстровано імена 20 представників саме єврейської громади, серед яких: Нехам Лезнер, Хаїм Кігель, Алтер Гелер, Арон Лейб Кігель, Фроїм Ефру, Хаїм Розенбліт, Ейделуїма Шенкдава, Гуді Лабірова, Шмерко Вейцман, Лейзар Броутман, Абрашко Броутман, Ноїл Енкель Малвіч, Том Курцман, Іцко Барт, Біньямін Шімо Зальцман, Девід Блінд, Іос Малкіман, Сіль Лкеніс, Юда Меїр Фефіруйтф, Юбель Кнут.

Сам факт існування такого списку свідчить не лише про соціальну активність постраждалих у пошуку допомоги, але й про намагання місцевої влади задокументувати масштаби лиха та надати хоча б мінімальну підтримку потерпілим. Водночас подія 1835 року стала лише першим випробуванням у довгій низці вогняних катастроф, що спіткали Летичів протягом століття. Вже наступного, 1836 року, місто знову потерпіло від пожежі, наслідки якої були не менш руйнівними.

Згідно з офіційними даними, пожежа завдала величезної шкоди: було знищено 92 житлові будинки містян, дерев'яну православну Свято-Успенську церкву з дзвіницею, а також частково пошкоджено будівлі та дерев'яні конструкції римо-католицького костелу і монастирських корпусів. Вогонь також охопив адміністративні та господарські споруди, зокрема кам'яний будинок губернського секретаря Олександра Семашка. Ця втрата була особливо болючою, адже саме в цій будівлі містилися повітовий суд, дворянська опіка, міська поліція, квартирна комісія та стратегічний запасний зерновий магазин.

За розпорядженням Подільського губернського правління до Летичева було негайно відправлено слідчого для встановлення причин пожежі та документування збитків. Вже 12 квітня 1854 року розпочалося офіційне обстеження згарища. Його проводив асесор Проскурівського станового правління, залучивши до роботи Летичівського станового пристава, бургомистра та місцевих мешканців як свідків. Комісія встановила, що загальна площа, уражена вогнем, становила приблизно 4,55 гектара. Було також зафіксовано межі поширення пожежі: зі сходу (від будинків Євдокії Стебницької та Афанасія Коренева) на північний схід (до гумна Війтівецької економії) та в ширину – від південного заходу (будинок Еля Білика) до сходу (будинок Пінхаса Гервіца, де містилася поштова станція).

Унаслідок пожежі вигоріла центральна, найщільніше заселена частина Летичева. Вогонь знищив понад 90 житлових будинків, дві парафіяльні садиби, монастирські споруди, будинок священника Ілича, зернові запаси та адміністративні будівлі. Швидкому поширенню полум'я сприяла характерна для міста забудова – більшість будівель були дерев'яними, багато з них із солом'яними покрівлями. Це робило їх надзвичайно вразливими, на відміну від кам'яних споруд: будинок Семашка постраждав лише частково, а костел зберігся майже повністю, за винятком органу, що згорів на хорах⁹.

Навіть міський острог зазнав пошкоджень: його дах із дерев'яним настилом прогорів у дванадцяти місцях. Про надзвичайну швидкість поширення вогню свідчить рапорт повітового землеміра Ольшевського (№ 56 від 21 квітня 1854 року). За його даними, полум'я охопило значну територію вже протягом перших 15 хвилин після

⁸ ЦДАК, ф. 442, оп. 789-а, спр. 267, арк. 2.

⁹ Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 4, оп. 1, спр. 564, арк. 1–8.

займання¹⁰. Така стрімкість призвела до масштабного знищення нерухомості, зокрема було втрачено майно відомого купця Монашка Мордковича Перельмітера.

Під час хаосу зафіксовано випадки мародерства, зокрема викрадення казенного ящика з креслярськими інструментами з землемірного управління¹¹. Як зазначено у протоколі, свідки підтвердили, що причиною стрімкого поширення вогню став сильний вітер.

Офіційні акти, складені після розслідування, зафіксували катастрофічну втрату документів, включно з архівами повітового суду, поліції, дворянської опіки та квартирної комісії. Знищення цих архівів фактично паралізувало ключові сфери міського життя: унеможливило нормальне функціонування адміністрації, ведення судових справ, вирішення майнових конфліктів та підтримання порядку. Адміністративна система зіткнулася з величезними труднощами, а правова база потребувала повної відбудови. Надзвичайно важкими були наслідки втрати специфічних документів: реєстрів дворянської опіки (щодо спадщини та землі) та документації квартирної комісії (щодо житлового фонду).

Незважаючи на великі руйнування, життя в Летичеві поступово поверталось до норми, а адміністративні та правові механізми починали відновлювати роботу. Про це свідчить, зокрема, історія купця Монашка Перельмітера. Втративши будинок під час пожежі, він у 1858 році ініціював процедуру легалізації своїх прав на земельну ділянку. Оскільки офіційні документи могли бути знищені, ключову роль відіграли свідчення 12 осіб. На їх підставі Перельмітер зміг офіційно закріпити за собою право власності та згодом продати цю землю костелу за 175 рублів сріблом¹².

Пожежа 1854 року не лише змінила вигляд міста, але й сприяла змінам у власності та структурі забудови. Її наслідки позначилися на правовій, соціальній і просторовій організації міського середовища.

Чергове масштабне лихо спіткало Летичів у травні 1858 року, коли вогонь знищив ще 68 житлових будинків. Ця пожежа не лише засвідчила критичну вразливість міської забудови до стихійних лих, але й ще раз наголосила на потребі докорінних змін у плануванні міського середовища.

Згідно з матеріалами Летичівської міської поліції, займання сталося 9 травня 1858 року близько дев'ятої години ранку. Полум'я швидко поширилося територією, де були розташовані як житлові будинки, так і важливі громадські споруди. Точна причина загоряння залишилася невідомою, однак сильний вітер значно посилив інтенсивність пожежі. Особливо постраждали дерев'яні будівлі з солом'яними дахами — традиційна для Летичева забудова, що робила місто надзвичайно вразливим до вогню.

Попри стрімке поширення полум'я, завдяки злагодженим діям містян і допомозі жителів навколишніх сіл вдалося обмежити подальше розростання пожежі. Вогонь було локалізовано до того, як він охопив інші частини міста. За попередніми підрахунками, загальні збитки сягнули значної суми – приблизно 39 798 рублів сріблом.

Пожежа знищила понад 60 споруд, серед яких – житлові будинки, церковні приміщення, школи та будівлі, що належали духовенству. Особливих збитків зазнали як представники єврейської громади, так і православні та католицькі родини.

Зокрема, постраждала Летичівська соборна церква, на території якої згоріли школа та житлові приміщення місцевих священників. Найбільших матеріальних втрат зазнали дякон Завальницький, якому завдано шкоди на 350 рублів, дячок Соколовський (150 рублів), а також єврейська громада, яка втратила покрівлю кам'яної школи Бейт-Мідраш – на суму 900 рублів сріблом¹³.

Після ліквідації пожежі місцева влада розпочала офіційне розслідування. Була створена пожежна комісія, до складу якої увійшли представники адміністрації, військові й міські чиновники. За результатами обстеження укладено детальний список осіб, що зазнали збитків, а також складено опис знищених об'єктів. Ці матеріали були передані до Подільського губернського керівництва з метою отримання фінансової компенсації потерпілим. Окрім того, місцеві органи влади ініціювали надання допомоги в тимчасовому переселенні мешканців, які залишилися без житла, та розробили план мінімальної фінансової підтримки.

Як і в 1854 році, пожежа 1858-го мала глибокі соціальні й економічні наслідки. Вона ого-

¹⁰ Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 1295, арк. 4.

¹¹ Там само.

¹² Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 2168, арк. 2.

¹³ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 442, арк. 1–10.

лила слабкість місцевої інфраструктури, зокрема відсутність ефективної протипожежної системи, а також продемонструвала критичну необхідність реформування принципів забудови. Містяни зазнали значних матеріальних втрат, а економіка Летичева потребувала відновлення. Окрім того, вогняна катастрофа викликала соціальну напругу, адже її наслідки неоднаково вдарили по різних верствах населення.

Пожежа 9 травня 1858 року стала черговим поворотним моментом в історії містобудівної політики Летичева й усієї Подільської губернії. Вона засвідчила необхідність розробки більш ефективних протипожежних заходів, ретельного контролю за новими забудовами та підвищення стійкості міської інфраструктури до стихійних лих. Для місцевої влади це стало важливим уроком – передусім у питанні впровадження адміністративного нагляду за будівництвом та створення ефективних систем швидкого реагування на подібні загрози.

В архівних документах зберігся план міста Летичева, датований 23 серпня 1865 року, який відображає спроби відновлення міської інфраструктури після серії великих пожеж, що спустошили місто в попередні десятиліття. На плані позначено житлові квартали, вільні міські землі, дороги, площі та інші елементи міської забудови. Особливу увагу привертають порожні ділянки, позначені жовтим кольором, ймовірно, залишки після знищення забудови під час попередніх пожеж.

Згідно з планом, значні вільні площі, позначені зеленим кольором, були відведені для нової забудови. Це свідчить про намір розширити міську забудову та підготувати нові квартали для переселення мешканців, що постраждали від попередніх вогняних катастроф. Цей план вказує на перехід Летичева до нового етапу розвитку, коли після серії руйнівних пожеж місто почало активно планувати свій простір для майбутнього відновлення, зміцнення інфраструктури та забезпечення належних умов для життя.

Порожні ділянки на плані підтверджують, що після кожної катастрофи місто намагалося переосмислити свою забудову, збільшити простір для розбудови та змінити архітектурні рішення для запобігання майбутнім трагедіям.

Однак, уже в наступні роки, зокрема після 1865 року, місто зіткнулося з новими викликами – виникненням пожеж на промислових підприємствах, таких як скляний і пивоварний заводи, що стали частиною загального контексту урбаністичних трансформацій Летичева¹⁴.

У середині XIX століття Летичів залишався відносно невеликим, але важливим повітовим центром Подільської губернії. За даними губернського статистичного комітету, у 1861 році в місті проживало 4 284 особи (2 014 чоловіків і 2 270 жінок)¹⁵. Протягом наступних трьох років чисельність населення зросла до 4 618 осіб (2 157 чоловіків і 2 461 жінка), що засвідчує стабільний демографічний розвиток¹⁶.

На цей час у Летичеві налічувалося 490 будівель, з яких лише 20 були кам'яними – решта, відповідно, дерев'яними або змішаного типу. Така перевага дерев'яної забудови суттєво підвищувала ризик виникнення масштабних пожеж і сприяла швидкому поширенню вогню під час стихійних лих. Міський бюджет у 1864 році складав 1 671 руб. 16 коп. доходів при видатках у 1 640 руб. 12 коп., що свідчить про обмежені можливості місцевої влади щодо фінансування протипожежних заходів. Крім того, місту належало 1 917 десятин землі, однак ресурси цього господарського фонду не завжди використовувалися ефективно для потреб безпеки.

У XIX столітті вогняна стихія не обмежувалася лише житловими кварталами. Частими були займання на промислових підприємствах, що зумовлювалося як недотриманням елементарних норм безпеки, так і випадковими загоряннями чи, в окремих випадках, навмисними підпалами, викликаними економічною конкуренцією. Такі пожежі завдавали значної шкоди як власникам підприємств, так і економіці міста загалом, залишаючи десятки людей без роботи та засобів для існування.

Особливо резонансними були випадки загоряння на скляному та пивоварному заводах графа Моркова, а також на цегельному заводі єврейського купця Грінкеля. Проте найбільш відомим став інцидент, що стався у серпні 1866 року на Варенецькому скляному заводі.

¹⁴ Там само, ф. 115, оп. 1, спр. 1348, арк. 23–27.

¹⁵ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г.: материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах. Ч. 2. Санкт-Петербург. 1863. 904 с

¹⁶ Городские поселения Российской империи. т. 4. Тип. К.: Вульфа. Санкт-Петербург. 1864. 824 с.

Скляний завод графа Іраклія Аркадійовича Моркова розташовувався у стратегічному місці – на околиці села Варенка, поблизу лісових ресурсів. Завод являв собою велику двоповерхову споруду (24 сажени в довжину, 18 у ширину) з характерною особливістю: перший поверх був під солом'яною стріхою, а другий – під дощатою покрівлею. Комплекс доповнював дерев'яний амбар для готових виробів.

Хоча власником був граф, завод був частиною його більшого маєтку – Війтівецької економії, якою опікувався управитель Шпіркан. На місці ж виробництвом керував заводський управитель Іван Юрковський, а охорону та збереження майна забезпечував сторож Степан Волкович.

У ніч на 15 серпня 1866 року завод охопило полум'я. Першою займання помітила дружина місцевого жителя Костуровського, яка мешкала поблизу: її насторожив гавкіт собаки в бік заводу, після чого жінка побачила полум'я на даху. За лічені хвилини вогонь охопив усю будівлю – завод та амбар згоріли вщент.

Розслідуванням пожежі займався пристав 1-го стану Родіонов. Він допитав як управителя заводу Юрковського, так і представника маєтку графа Моркова – Шпіркана, однак ті не змогли надати нових відомостей про причини займання.

Під час слідства з'явилися підозри щодо навмисного підпалу. За словами свідків Казимира та Станіслава Черняхівичів, напередодні до Юрковського приїжджали троє єврейських підприємців – управителі конкуретного Вінниківського заводу. Вони нібито пропонували йому 50 рублів сріблом в обмін на припинення діяльності, посилаючись на економічну невідповідність одночасного функціонування двох підприємств у регіоні. Хоча в слідчому акті зазначено, що доказів їхньої причетності не виявлено, конфлікт інтересів між підприємствами залишався очевидним.

Остаточний висновок поліції констатував відсутність переконливих доказів на користь версії підпалу. Тим не менш, встановлено, що в день займання на заводі топили піч для сушіння матеріалів. Очевидці повідомили, що в ніч трагедії бачили світло на даху будівлі. Таким чином, версії випадкового загоряння та навмисного підпалу залишалися відкритими, однак жодна не отримала офіційного підтвердження.

Загальні збитки від пожежі були значними: Війтівецька економія втратила майна на суму

1000 рублів сріблом, а Юрковський – ще 700 рублів¹⁷.

Знищення Варенецького заводу стало символом глибших соціально-економічних процесів у Летичівському повіті. Пожежа оголила проблеми нестабільності промислового середовища, високого рівня конкуренції та недосконалих засобів безпеки. Варенецька трагедія, як і інші подібні інциденти, свідчила про те, що промисловий розвиток Поділля у XIX столітті часто відбувався на тлі конфліктів, які могли завершуватися катастрофами.

Одним із значущих епізодів в історії Летичівського повіту, який привернув увагу як місцевої, так і імперської влади, став підпал пивоварного заводу в селі Залетичівка (у передмісті Летичева), що стався в лютому 1871 року. Ця подія не була випадковим інцидентом, а, ймовірно, наслідком загострення конкуренції між підприємцями, зокрема серед єврейських торговців та власників бізнесів у міській економіці.

Пивоварний завод, який належав графу Моркову та був переданий в оренду єврею Арону Голендеру, відігравав помітну роль у місцевій економіці. Пиво на той час стало важливою частиною повсякденного життя в Поділлі, а отже, й об'єктом прибуткової торгівлі. Водночас конкуренція на ринку дріжджів і пивоваріння була значною, що викликало гострі стосунки між підприємцями.

Особливо напруженими були відносини між Ароном Голендером, орендарем заводу, і його конкурентами – Абною Кігелем та Мордком Шиндельманом. Обоє займалися торгівлею дріждж-жами і бачили у Голендері серйозного суперника, що, ймовірно, і стало причиною виникнення взаємної ворожнечі.

Пожежа сталася в ніч на 11 лютого 1871 року. За словами родичів та близьких Голендера, підозра на підпал виникла одразу після інциденту. Свідки стверджували, що за кілька днів до події на території заводу бачили двох осіб, які поводитися агресивно та висловлювали погрози. Один зі свідків повідомив, що чув про зловісні плани Мордка Шиндельмана, який у приватній розмові нібито заявляв про намір знищити пивоварню шляхом підпалу.

Підозри зміцнилися після виявлення на згарищі слідів навмисного підпалу. У снопах, що впали з даху солодовні, були знайдені губки, трут і сірники – типові засоби для підпалу в умовах

¹⁷ ДАХМО, ф. 4, оп. 1, спр. 979 а, арк. 1-23.

тієї епохи. Попри відсутність прямих доказів, ці речі стали основою для офіційного слідства.

Розслідування, проведене слідчим 2-ї Летичівської дільниці, не виявило на місці події слідів безпосередніх винуватців. Однак обставини, свідчення очевидців – зокрема Іцко Аврушева Рубінштейна – та знайдені речові докази дозволили сформуванню обґрунтованих підозри щодо причетності Абби Кігеля та Мордка Шиндельмана.

Особливий резонанс справі надали свідчення про погрози, які раніше висловлював Мордко Шиндельман, зокрема – заклики «припинити пивоваріння в Залетичівці». Це стало основним мотивом, на якому базувалися звинувачення¹⁸.

Незважаючи на проведене слідство, остаточних висновків зроблено не було. Судовий процес, переданий до Летичівського повітового суду, мав вирішити, чи були зібрані матеріали достатніми для висунення офіційних обвинувачень. Обидва підозрювані залишалися під слідством, а речові докази – губки, трут та сірники – були передані до повітового поліцейського управління для подальшого зберігання.

Хоча вирок у справі наразі невідомий, підпал пивоварного заводу Голендера став прецедентом у практиці кримінального розслідування на Поділлі. Він засвідчив, наскільки загостреними могли бути економічні конфлікти між підприємцями, а також, якими небезпечними були методи, до яких вдавалися конкуренти у боротьбі за контроль над ринком.

Цей епізод – ще один яскравий приклад вогняної катастрофи, що поєднує в собі елементи соціально-економічної боротьби, кримінальної інтриги та слабкої інституційної спроможності імперських органів у вирішенні подібних інцидентів. Умови конкуренції в промисловій сфері Поділля XIX століття створювали передумови для умисних злочинів, унаслідок яких страждала як економіка регіону, так і добробут його мешканців.

Ще одним прикладом навмисного підпалу в Летичеві став випадок з цегельним заводом Янкеля Грінберга, який стався в ніч з 3 на 4 жовтня 1871 року. Янкель Грінберг, єврейський купець і власник цегельного заводу, звернувся до поліцейського наглядача з заявою, в якій стверджував, що на його підприємстві виникла пожежа, яку він вважав навмисно спричиненою. Він підозрював трьох колишніх працівників заводу – Дениса Горнового, Домініка Голембіовського та

Мошку Вайнבלата – у причетності до підпалу.

Поліцейський огляд на місці події підтвердив, що пожежа виникла на солом'яній покрівлі сараю, який використовувався для сушіння цегли, і сарай згорів повністю. Однак, незважаючи на серйозні пошкодження, слідів злочинної діяльності на місці не було виявлено, а на момент пожежі в сараї не було людей. Свідки, які проживали поблизу, повідомили, що вогонь розгорівся близько світанку і швидко охопив дах, що зробило його неможливим до погашення.

Денис Горновий та Мошко Вайнблат категорично заперечували свою причетність до підпалу, стверджуючи, що на момент виникнення пожежі вони перебували вдома. Домінік Голембіовський також заперечував будь-яку участь у цьому інциденті. Проте Янкель Грінберг, який за місяць до події припинив співпрацю з підозрюваними, вважав, що підпал був актом конкуренції, оскільки підозрювані відкрили свій власний цегельний завод неподалік. Розслідування, яке тривало кілька місяців, не змогло надати доказів навмисного підпалу. Враховуючи відсутність переконливих доказів, Палата Кримінального суду вирішила, що звинувачення не мають підстав. 15 січня 1872 року було оголошено рішення суду, і три підозрюваних – Денис Горновий, Мошко Вайнблат і Домінік Голембіовський – були звільнені від обвинувачень.

Цей випадок є яскравим прикладом того, як пожежі, окрім загрози для інфраструктури, ставали також полем для суперечок і обвинувачень між підприємцями. Взаємні підозри, пов'язані з конкуренцією, відображали складні соціально-економічні умови того часу, коли навіть пожежа могла стати результатом бізнесових конфліктів та суперечок за ринкові позиції.

Численні пожежі, що сталися в Летичеві протягом XIX століття, мали значні й довготривалі наслідки для розвитку міста, впливаючи на його архітектуру, соціально-економічну ситуацію та організацію міського простору.

Архітектурні зміни: після великих пожеж міська забудова поступово зазнавала змін, спрямованих на підвищення стійкості будівель. Використання виключно дерев'яних конструкцій було поступово замінено більш стійкими матеріалами, такими як камінь і цегла, що дозволяло значно знижувати ризик загорянь у майбутньому.

Реорганізація міського простору: стихійні лиха, такі як пожежі, змусили міську владу пе-

¹⁸ ДАХМО, ф. 4, оп. 1, справа 1346, арк. 2-25.

реглядати наявну забудову, щоб зменшити ризик поширення вогню. Одним з результатів таких змін стало розширення вулиць і створення відкритих просторів, що дозволяло пожежникам швидше реагувати на загрози і гасити вогонь, а також забезпечити кращу циркуляцію повітря в місті.

Соціально-економічні наслідки: значні матеріальні втрати та руйнування інфраструктури, спричинені пожежами, призвели до зміни економічного ландшафту Летичева. Міська економіка зазнала серйозних потрясінь, що викликало відтік населення, яке шукало більш безпечні умови проживання та можливості для праці в інших регіонах.

Розвиток пожежної безпеки: у другій половині XIX століття міська влада Летичева почала впроваджувати комплекс заходів для запобігання пожежам та зменшення їхніх руйнівних наслідків. Наприкінці століття Летичів освітлювався 15 газовими ліхтарями, що значно знижувало ризик загорянь через відкритий вогонь. Окрім того, в місті була організована пожежна дружина, яка мала два насоси, шість бочок для гасіння пожеж, п'ять працівників та десять коней для транспортування обладнання. На початкових етапах її діяльність перебувала під наглядом поліцейського управління, що дозволяло контролювати організацію та ефективність її роботи.

Також великою заслугою стала жертва купця Аарона Купцова на будівництво Летичівської пожежної сторожової дзвіниці.

Одним з важливих етапів стало створення обов'язку утримання водозабірних колодязів у місті, а також організація громадських резервуарів з водою для гасіння пожеж. Це стало необхідним кроком для покращення готовності до боротьби з вогнем, оскільки в умовах частих пожеж вода для гасіння була одним з основних ресурсів для локалізації загорянь.

На адміністративному рівні також були запроваджені приписи, що стосувалися використання вогнестійких матеріалів при будівництві промислових і громадських споруд. Особливу увагу приділили вимогам щодо покриття дахів у центральній частині міста. Було заборонено використовувати солому для дахів, оскільки цей матеріал легко загорявся й сприяв швидкому поширенню вогню.

Крім того, були введені правила щодо безпечної експлуатації пічного та ковальського обладнання, яке також могло бути джерелом загорянь. Влада навіть розглядала можливість запровадження нічних вартових постів у районах з високим ризиком пожеж, щоб своєчасно виявляти загрози та запобігати можливим катастрофам.

Ці заходи стали прямою реакцією на численні вогняні катастрофи, які регулярно спустошували місто, завдаючи серйозних збитків не лише приватним власникам, а й порушуючи функціонування всього господарського комплексу Летичівського повіту. Таким чином, Летичів став одним з міст, які намагалися адаптуватися до загроз, пов'язаних із вогнем, і забезпечити більшу безпеку для своїх мешканців і власників підприємств.

Наприкінці XIX століття почав розвиватися бізнес страхування від пожеж, який був популярний серед євреїв, зокрема в Летичеві. У 1904 році в місті функціонувало три страхових товариства, два з яких належали євреям, зокрема страхове товариство від вогню «Якір» (Йосиф Срулевич Перельмітер) і страхове від вогню товариство «Росія» (Дувид Янкелевич Сигаль) та страхове товариство Варшава (дворянин Микола Семенович Березовський). Це дозволяло забезпечити більшу фінансову безпеку для підприємців, а також сприяло розвитку фінансової інфраструктури в місті.

Таблиця 1.

Пожежі в Летичеві (XIX ст.)

Дата / Рік	Опис / Об'єкт	Основні наслідки / Деталі (згідно зі статтею)
1835 р.	Перша задокументована масштабна пожежа	Постраждало >25 родин (особливо єврейська громада). Позначила початок періоду вогняних лих.
1836 р.	Пожежа, що охопила частину міста	Наслідки «не менш руйнівні» (деталей мало, згадано через посилання [3]).
9 квітня 1854 р.	Одна з наймасштабніших пожеж століття (~4.55 га)	Знищено 92 будинки, православну церкву; пошкоджено костел (згорів орган); знищено адмін. установи (суд, опіка, поліція) в будинку Семашка, архіви.

Пожежі в Летичеві (XIX ст.)

Дата / Рік	Опис / Об'єкт	Основні наслідки / Деталі (згідно зі статтею)
9 травня 1858 р.	Масштабна пожежа	Знищено 68 будинків, церковні приміщення, школу; пошкоджено дах школи Бейт-Мідраш. Збитки ~39,798 руб. сріблом.
15 серпня 1866 р. (ніч)	Пожежа на Варенецькому скляному заводі (граф Морков)	Знищено завод та амбар. Збитки ~1700 руб. сріблом. Розглядалася версія підпалу через конкуренцію.
11 лютого 1871 р. (ніч)	Пожежа на пивоварному заводі в Залетичівці (орендар А. Голендер)	Знищення заводу. Ймовірний підпал через конкуренцію (знайдено губки, трут, сірники).
3-4 жовтня 1871 р. (ніч)	Пожежа на цегельному заводі (Я. Грінберг)	Згорів сарай для сушіння цегли. Підозра на підпал через конкуренцію (колишні працівники), доказів не знайдено.

Таблиця узагальнює лише ті пожежні інциденти, які детально описані або конкретно датовані у наданій статті, і не є вичерпним переліком усіх пожеж у Летичеві в XIX столітті. Матеріали використані із різних архівних джерел).

Таким чином, пожежі XIX століття стали вирішальним фактором у розвитку Летичева, зумовивши архітектурні зміни та реорганізацію міського простору. Вони не лише знищували матеріальні цінності, а й змушували місцеву владу переосмислювати підходи до містобудування та будівництва. Зміни в архітектурі та нововведення в сфері пожежної безпеки поклали основу для формування більш безпечного і стійкого міського середовища.

Але наслідки відсутності активної торгівлі та промисловості, а також частих катастроф, обумовлених пожежами, призвели до економічного занепаду. Летичів у середині XIX століття став містом, яке втратило економічну

стабільність і не могло швидко відновити свою економіку після численних пожеж. Цей період в історії міста є прикладом того, як стихійні лиха не лише знищували фізичні структури, але й мали глибокі соціально-економічні наслідки, що сприяли поглибленню кризи.

Впровадження пожежної дружини та газового освітлення стало важливим кроком у створенні безпечного середовища для жителів Летичева. Подальші дослідження можуть зосередитися на детальнішому аналізі архівних матеріалів, що стосуються заходів, вжитих після великих пожеж, та вивченні їхнього впливу на економіку й демографічний стан міста.

References

1. Bazhenov, L. (1993). *Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavtsiv XIX–XX st.: istoriohrafii, biobibliohrafii*. Kam'ianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
2. Lukin, V. (1997). Letichev. In *100 evrejskikh mestechek Ukrainy. Vypusk 1. Podoliia*. Ierusalim. [in Russian].
3. Mykhailyk, A., Bazhenov, L. (2016). *Sil's'ke hospodarstvo, promyslovist' i torhivlia Pravoberezhnoi Ukrainy v rynkovykh umovakh 1861–1914 rr.: monohrafii*. Kam'ianets-Podilskyi: TOV Drukarnia "Ruta". [in Ukrainian].
4. Muliar, A. (2023). Letychivskiy povit Podil's'koi hubernii u poreformenyi period (1862–1872 rr.): osoblyvosti demohrafichnoho ta sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku. *Mizhnarodnyj naukovyj zhurnal "Internauka"*. 2, 11–17. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2023_2_4 [in Ukrainian].
5. Yesiunin, S. (2015). *Mista Podillia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: monohrafii*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
6. Prokopchuk, V. (1995). *Kraieznavstvo na Podilli: istoriia i suchasnist': monohrafii*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].